

ORD MED MENING

Festskrift til
Jørgen Steen Jensen
1. november 1998

Redigeret af Jens Christian Moesgaard og Preben Nielsen

Nordisk Numismatisk Union

Varför fick Gotland dansk mynträkning vid 1400-talets mitt?

*Majvor Östergren och
Kenneth Jonsson*

årö hembygdsförening har bildat en sockenbokskommitté och i arbetet har bl.a. ingått exkursioner till områden med betydelsefulla fornlämningar, bebyggelse och kulturlandskap.

Den 26 april 1998 besökte kommittén ett av Fårös äldsta och vackraste kulturlandskap med flera fornlämningar, högt belägna vid Lauter på västra delen av ön. Här finns öns största och sannolikt äldsta bronsåldersröse, troligen anlagt omkr. 1500-1000 f.Kr. Här finns dessutom ett mindre gravfält samt en husgrund från äldre järnålder. Vid kommitténs besök låg åkern i direkt anslutning till den bevarade husgrunden nyplöjd. Då den äldre järnålderns gårdar på Gotland aldrig består av enbart ett hus, utgick vi självklart från att ytterligare husgrunder i närheten hade odlats bort. Vi undersökte därför åkern närmare och kunde intill den bevarade husgrunden notera resterna av överodlad bebyggelse från förhistorisk tid. Det rörde sig om ett par härdar, fragment av ben, kol och sot samt bitar av keramik.

Då kommittén skulle lämna platsen upptäcktes av en tillfällighet ett ärgat mynt på ytan av den plöjda åkerjorden. Mot förmodan visade sig myntet inte vara en romersk denar utan en gotländsk örtug (gote) från 1400-talet. Vad mera var, omedelbart under myntet låg två W-brakteater tätt samman och nära intill ytterligare ett ärgat silvermynt, denna gång en hvid från Danmark. Mynten omhändertogs och platsen märktes ut för senare undersökning.

Denna genomfördes ett par dagar senare av arkeologer från länsmuseet med hjälp av metallsökare. Därvid påträffades ytterligare 10 mynt, de flesta W-brakteater. Några rester av skattgömmen hittades dock inte. Skatten hade plöjts upp i sin helhet, men av fyndförhållandena framgick tydligt att detta skett vid den senaste plöjningen och att mynten inte varit omrörda tidigare.

Förekostn av den medeltida myntskatten i detta område förbryllar. Antingen är den en under åkerarbetet förlorad ägodel eller också har den ett samband med en med myntskatten samtida bebyggelse. I det senare fallet innebär det att gårdarna vid Lauter, som under förhistorisk tid var belägna på platsen, har flyttat till sina nuvarande lägen vid kusten betydligt senare än vad man tidigare ansett. Något svar på detta kan bara en mer omfattande utgrävning av fyndplatsen ge.

Vad kan då den nya skatten ge för information om myntförhållandena? Myntnningen på Gotland inleddes ca 1140/45, sannolikt med en för ön gemensam organisation som ansvarig. Myntningens självständiga karaktär gentemot den svenske kungen markeras också genom att Gotland hade en egen mynträkning med 288 penningar på 1 mark.

Det var troligen i samband med inbördeskriget 1288 som mynträkten övergick till staden Visby, vilket framgår av att penningarna (häfter ensidiga brakteater) nu har bokstaven W och att goten (örtug = 12 penningar), som började präglas ca 1340 (Jensen 1985), har en inskrift som anger staden Visby som myntherre. Den senare valören var för övrigt det första större silvermyntet i Östersjöområdet.

Fig. 1-3

Gote ca 1420-1449.

Penning (W-brakteat)
ca 1400/40-1449.

Hvid ca 1450.

Efter Hauberg 1891.

Öns ekonomiska blomstring nådde sin höjdpunkt på 1200-talet och från ca 1300 börjar en nedgångsperiod som under 1300-talet bl.a. framgår av att ombyggnadsarbetena på kyrkorna på landsbygden avstannar och att myntens silverhalt sänks. Digerdöden 1350 och slaget utanför Visby i samband med den danska invasionen 1361, då flera tusen gotlänningar miste livet, bidrog naturligtvis också till den ekonomiska nedgången.

Visby fick behålla sin mynträtt och det danska styret förefaller även i övrigt att ha varit mer formellt än reellt. Under perioden 1394-1398 intogs ön av vitaliebröderna som använde ön som bas för sjöröverier och 1398-1408 hamnade Gotland under Tyska Orden, men myntningen verkar inte heller nu ha påverkats av de ändrade maktförhållandena på ön. Myntförsämringen gjorde att gotens köpkraft nu minskat kraftigt och att det fanns planer på att införa en högre valör (Golabiewski Lannby 1996), visas av tre bevarade exemplar av ett provmynt.

I samband med uppror i Sverige och Norge samt en växande opposition i Danmark gjorde Erik av Pommern 1436 Gotland till sin huvudort och det blev än mer påtagligt sedan han 1439-1440 formellt avsatts i sina nordiska riken. Under 10 års tid härjades Östersjön av Eriks kaparfartyg. Först 1449 kunde Danmark efter en maktkamp med Sverige återta kontrollen och Erik lämnade ön. Under Eriks tid på ön genomgick mynten en dramatisk haltförsämring så att de till slut mer liknade kopparmynt (*fig. 1-2*). Med ledning av myntfynd var myntningen under denna tid oerhört omfattande, bl.a. påträffas penningarna i tusental i kyrkorna i samband med utgrävningar. Mynten anger fortfarande staden Visby som myntherre. Det enda undantaget är en gote med inskriften ERIC REX GOTOR(VM) (Erik gotlänningarnas kung). Från år 1447 finns också en skriftlig källa att Erik krävde att varje skepp som angjorde en gotländsk hamn skulle lämna $\frac{1}{2}$ mark silver till myntverket i Visby i utbyte mot 4 mark penningar (Hauberg 1891, s. 43), d.v.s. kursen 1:8.

När Danmark 1449 övertog kontrollen över ön kunde man inte längre fortsätta myntningen av de kopparhaltiga mynten (man har antagit att de präglats till Erik lämnade ön 1449). Det var därför nödvändigt att reformera myntningen och åter prägla bättre mynt och man valde att införa dansk mynträkning (ursprungligen tysk) och hviden (4 penningar) blev den enda valör som präglades (*fig. 3*).

Moesgaard har visat att danska mynt inte var vanliga i kyrkfynden på Gotland före 1449 och övergången till hvidräkningen skulle därför inte bero på att danska mynt var så vanliga att mynträkningen blivit dansk. Han föreslår också att övergången kan ha skett på order från Danmark (Moesgaard 1987, s. 137). Först på 1520-talet tillkom skillingen (12 penningar) och dessförinnan hade bl.a. en hvid med kung Hans 1481-1513 namn präglats. Så långt den gällande forskningen om den gotländska myntningen som är lång och komplicerad och som utförligt har skildrats av Rasmussen 1957 även om en del har skrivits sedan dess.

Till detta kan först några kommentarer göras. Provmynten, som av stilen och mynthistorien att döma bör ha tillkommit ca 1400-1420, bör ha avsett öret. Eftersom goten med Eriks namn endast är känd i 2 ex. kan den tolkas som att Erik försökt, men misslyckats, att överta mynträkten. En alternativ tolkning är att han tagit kon-

T.p.q.	Fyndort	Socken	Fyndår	Gotar	Penningar	Hvider	Danska
1414	Ansarve	Stenkumla	1861	129	211	-	1
1420	Lybska gränd	Visby	1967	7	-	-	-
1440?	L. Bjärs	Stenkyrka	1847	7.410	-	-	-
1440?	Klinte by	Klinte	1847	56	-	-	-
1448	Lauter	Fårö	1998	3	10	-	1
1440-80?	Katthamra	Östergarn	1869	?	?	?	några
1483	Sudergårde	Fårö	1934	116	-	7	1.979

Tabell 1. Skatfynd på Gotland från 1400-talet. Det kan tilläggas att det finns fyra skatter från 1400-talets mitt (varav två sannolikt från skeppsvrak) med enbart utländska guldmynt.

trollen över myntningen men insett att det var bättre att inskrifterna angav staden som myntherre eftersom de kopparhaltiga mynten fick dåligt rykte (svarta gotar). Hviden med Hans namn är stilmässigt helt olik övriga visbymynt, men däremot lik de riksdanska hviderna (Malmö, Köpenhamn, Ålborg) och de två kända exemplaren kommer båda från danska skatter. Sammantaget talar detta för att denna hvid präglats i Danmark som ett prov. Alternativet att stamparna levererats från Danmark verkar mindre sannolikt.

I övrigt kommer problematiken med den danska mynträknigen och när den nya myntningen började att diskuteras nedan. Det normala hade varit att ge ut nya penningar och gotar med högre silverhalt. Eftersom det inte finns något skriftligt källmaterial bevarat som belyser myntningen vet vi inte heller säkert att den återupptogs efter 1449. Det är i detta sammanhang som den nya skatten från Lauter på Fårö är intressant. Den innehåller följande mynt (mynten har ännu inte konserverats).

Visby: 1-3. Gotar ca 1420-1449. LL XXXV:C:4-5.
4-13. Penningar 1440-tal. LL XXXIV:A:2.

Danmark: 14. Kristian I 1448-1481. Malmö. Hvid. Galster 23.

Skatten måste följaktligen ha hamnat i jorden efter 1448 (Kristian I valdes till kung i Danmark 28 september 1448). Det gör att den bör tillhöra perioden då dansk mynträkning skulle ha införts och det är förvånande att det inte finns någon gotländsk hvid. Eftersom skatten är så liten kan det emellertid bero på slumpen. Det kan därför vara intressant att göra en jämförelse med andra gotländska skatter med mynt från mitten av 1400-talet för att belysa myntcirkulationen på ön (*tabell 1*).

Katthamraskatten inlöstes inte men innehöll 112 "gotlandsmynt" och några korshvider. Ytterligare några mynt rapporterades funna senare. Korshviderna var danska hvider från Kristoffer 1440-1448, Kristian I 1448-1481 eller Hans 1481-1513, sannolik någon eller båda av de två senare som är betydligt vanligare än Kristoffers hvider. Gotlandsmynten kan antingen ha varit gotar eller hvider. I det förra fallet skulle skatten varit en parallell till Lauter. Det enda som nu kan sägas är att den visar att det danska inslaget var obetydligt.

Den äldsta säkert belagda skatten med gotländska hvider är Sudergårde med totalt 2.123 mynt. Den visar en extrem dominans för danska mynt och att gotar fortfarande var långt vanligare än de gotländska hviderna. Ett stort dansk inslag (30%) finns också i en skatt från Ducker, Bunge sn, t.p.q. 1529 och hvider från perioden 1500-1520 var långt vanligare än äldre hvider.

Kyrkfynden bekräftar att de gotländska hviderna 1450-1500 är anmärkningsvärt få (38 ex.) jämfört med såväl de äldre gotarna (482 ex.) som med senare perioder (156 ex. 1500-1535 och 152 ex. 1535-1537) (Moesgaard 1987, tabell 1). Det finns även få danska mynt under samma tid, 11 ex.

Av Ivar Axelsson Totts räkenskapsbok för Gotland 1485-1487 (Melefors 1991) framgår att krigsmännens löner alltid utbetalades i mark hvid, alla övriga löner i mark. "Gotländska" (gwndenske) är också en vanlig benämning på mynt med värdet 2 penningar i räkenskapsboken och de antas motsvara de äldre gotarna (1420-1449). Även detta visar att gotarna ännu på 1480-talet spelade en stor roll.

Fynden ger inte en enhetlig bild av myntcirkulationen på Gotland, men det förefaller helt klart att gotländska mynt från perioden 1450-1500 är mycket svagt representerade samtidigt som det finns skatter med mycket danskt material under samma tid. Det måste tolkas som att myntningen var mycket liten, vilket också skulle vara en förklaring till det stora danska inslaget. Det förefaller också helt klart att gotarna inte växlades in 1449 utan att de spelade en stor roll ännu på 1480-talet (Sudergårde och Totts räkenskapsbok) och först ca 1500 försvinner de ur cirkulation.

Kan förklaringen till den ringa myntningen 1450-1500 ligga i att den ska dateras till en kortare tid. I förlängningen skulle danska mynt då blivit så vanliga att dansk mynträkning var förhärskande när myntningen återupptogs. Kan det i så fall ha skett i dansk och inte i stadens regi?

Den äldsta hviden (LL 1 – 1450-tal) anger staden Visby som myntherre, och det är därför uppenbart att staden hade mynträkten. Den följande hvidtypen (LL 2-4 – ca 1455-1480) saknar däremot ordet stadens och har istället MONETA NOVA WISBVCENSIS (ofta felstavat), nytt mynt från Visby (detta är det äldsta nordiska belägget för "nytt mynt" som senare blev en standardfras på mynten – kan den i detta fall indikera den nya valören?). Detta i kombination med åtsidans sköld (den oldenburgska dynastins vapen) skulle kunna tala för att staden härfter inte längre hade mynträkten. Eftersom vapnet är felaktigt återgivet (vilket knappast skulle accepterats om myntherren var danska kronan) och man var tvungen att ändra motiv för att kunna särskilja de nya mynten från de äldre gotarna (med en lilja på åtsidan) talar dock det mesta för att staden fortfarande innehade mynträkten. Under perioden 1500-1520 återkommer ordet "staden" i myntens inskrifter.

I Karl Knutssons myntförordning 1453 bestämdes att 8 "gotniska", både gamla och nya, skulle motsvara 1 svensk örtug (Liedgren 1968, s. 15). d.v.s 1 "gotnisk" = 1 svensk penning. Med "gamla" måste man förstå goten 1420-1449 medan "nya" kan avse hvider efter 1449. Samtidigt värderades en dansk hvid (4 penningar) till 3 svenska penningar (1 dansk hvid = 3 gotländska hvider). Inga haltanalyser finns för de gotländska mynten, men kursen motsvarar en halt av 10-15% även för den äldsta hviden vilket låter mycket lågt. Dokumentet kan i nuvarande läge knappast sägas stödja antagandet att mynt präglade i Visby efter 1449 utgavs som hvider. Det är samtidigt svårt att förstå att nya "gotniska" skulle syfta på annat än "hvider" efter 1449. Ett alternativ, vilket skulle förklara den låga kursen, är att "nya" syftar på svarta gotar (som därmed kan ha fortsatt att präglas efter 1449).

Sammanfattningsvis kan man säga att den nya skatten från Lauter pekar på behovet av nya studier vad gäller den gotländska myntningen vid 1400-talets mitt och bl.a. skulle det behövas haltanalyser och viktstudier för att studera myntförsämrings utveckling. Diskussionen ovan har också snarare väckt nya frågor än besvarat gamla och ämnet skulle kräva en större studie än som varit möjligt här.

Litteratur

Galster, G.: *Unionstidens udmøntninger*. København, 1972.

Golabiewski Lannby, M.: "Ett gotländskt provmynt", *En årskrönika från Statens historiska museer, Stockholm*, 1996, s. 35.

Hauberg, P.: "Gullands myntvæsen", *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* 1891, s. 1-72.

Jensen, J. S.: "De aeldste Visby guter og Ebbelnaes-fundet", *bikuin* 11, 1985, s. 267-272.

Liedgren, J.: "Kontrakten med myntmästarna i Stockholm och Uppsala 1449-1527", *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1967, s. 11-22.

LL: L. O. Lagerqvist: *Svenska mynt under vikingatid och medeltid*. Stockholm, 1970.

Moesgaard, J. C.: "Kirkegulvsmønter fra Gotland", *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1987:6, s. 134-141.

Rasmusson, N. L.: "Äldre forskning om Gotlands mynt från tiden 1300-1565", *Gotländskt Arkiv* 1957, s. 11-21.

English Summary

Why was the Accounting System on Gotland changed to a Danish System in the Mid-15th Century?

Throughout the Middle Ages a local coinage was struck on Gotland. A mid-15th century hoard found in 1998 at Lauter, Fårö parish, with 13 Gotlandic coins and 1 Danish coin has prompted a discussion of the change on Gotland from a local accounting system (1 örtug/gote = 12 pennings) to a Danish accounting system (1 hvid = 4 pennings). This change has traditionally been dated to c. 1450. A discussion of the evidence and a survey of other known hoards from the 15th century shows that this dating may be in need of revision. The reasons for the change are also discussed.